

УЧЕНИЙ-ПСИХІАТР ВЛАДИСЛАВ ЕДМУНДОВИЧ ДЗЕРЖИНСЬКИЙ І ЙОГО ДІЯЛЬНІСТЬ В УКРАЇНІ

Детально вивчено катеринославський період життя і діяльності відомого вченого-психіатра, його навчальна і наукова діяльність в вищих навчальних закладах. Введені до наукового обігу нові архівні матеріали.

Ключові слова: В.Е. Держинський, Україна, Катеринослав, навчальна і наукова діяльність, психіатр.

Детально изучен екатеринославский период жизни и деятельности известного ученого-психиатра, его учебная и научная деятельность в высших учебных заведениях. Введены в научный оборот новые архивные материалы.

Ключевые слова: В.Э. Держинский, Украина, Екатеринослав, учебная и научная деятельность, психиатр.

The ekaterinoslavsky period of a famous scientist and psychiatrist life and work, his teaching and research activities in higher education is carefully investigated. The new archival materials are introduced to the scientific circulation.

Key words: V.E. Dzerzhinsky, Ukraine, Ekaterinoslav, educational and research activities, psychiatrist.

У автора є цілком свідоме бажання почати статтю словами польського історика-дослідника Войцеха Зродляка (Żródlak), який писав у своєму дослідженні: «Владислав Держинський, професор медицини, лікар-невролог, відомий учений, полковник Війська Польського, у нинішній часи відомий тільки в тісному колі неврологів, що опікуються історією кафедри медицини. Дуже важко з'ясувати, чому так сталося, тому що человек nietuzinkowy. Його біографію даремно шукати у «Польському біографічному словнику» і «Словнику польських біографій ХХ століття з медичної науки». Інтернет-пошукові системи при введенні назви «Держинський» викинуть сотні сторінок, що містять тільки ім'я Фелікса Держинського. Ви повинні присвятити багато часу, аби вийти на сайт Лодзинського департаменту польського неврологічного товариства, сторінка якого відкривається портретом Владислава Держинського, про якого я можу сказати, що він був найвеличнішим з його засновників» [14].

Автор віддає належне дослідженню В. Зродляка, яке на його думку, є чи не найбільш повним з усіх йому відомих. Безперечно, що ця робота теж була використана в нашому дослідженні. Зрозуміло, що з певних причин, польські дослідники мають більше можливостей знайти інформацію про життя і діяльність В.Е. Держинського у Польщі, а українські дослідники – відповідну інформацію за часів його перебування в Україні. Але, з огляду на вище зазначене В. Зродляком, можна також констатувати, що і в Україні, як і в Польщі постать В.Е. Держинського маловідома, є мало дослідженою і потребує достатніх зусиль з її вивчення.

Тому метою даного дослідження було вивчення життя і діяльності В.Е. Держинського за часів його перебування в Україні. При цьому автор використав

як напрацювання його попередників, що досліджували біографію В.Е. Держинського, так ті матеріали, які йому вдалося розшукати в архівах та спеціальній медичній літературі. Історіографія даного дослідження не є дуже значною. Це, в першу чергу, дослідження вже згаданого нами В. Зродляка [14], відомості, які наводяться в електронних ресурсах (Вікіпедія тощо) [13], коротенький нарис в багатотиражній газеті Дніпропетровської медичної академії (за матеріалами професора Т.О. Бажан) [1] та інформація, наведена в книзі, присвяченій історії Дніпропетровського медичного інституту [8].

Крім архівів і спеціальної медичної літератури автору вдалося знайти нащадків тих, хто вчився у В.Е. Держинського за часів його перебування у Катеринославі, і в сімейному архіві яких збереглися оригінальні документи (заликова книжка тощо), з яких можна з'ясувати предмети, що їх викладав В.Е. Держинський, та деякі інші моменти його діяльності. Більшість знайдених матеріалів відноситься до катеринославського періоду життя і діяльності В.Е. Держинського, тому він окреслений більш детально, а харківський період є досить схематичним.

Відомо, В.Е. Держинський закінчив Московський університет і був вихованцем відомого медика професора В.К. Рота. Кваліфікації невролога він набував у клініці нервових хвороб при Московському університеті, як зазначено в роботі [1] надалі це 1-й Московський медичний інститут.

Основні дати життя і діяльності В.Е. Держинського у час його перебування у Москві окреслені у роботі [14], крім того, цей період не є темою нашого дослідження. Тож звернемося до часу перебування В.Е. Держинського у Харкові та Катеринославі. Значимі тільки, що до Харкова вчений поїхав вже

маючи родину. У травні 1906 р. в сім'ї Держинських народилася дочка – Софія (Зоф'я).

До Харкова В.Е. Держинський переїхав у 1913 р. Тут він за даними [14] обіймає посаду ординатора у Губернській земській лікарні. Але на наш погляд, цей сюжет потребує додаткового дослідження та уточнення, оскільки в Харкові була також губернська земська психіатрична лікарня і, можливо, що саме там і працював В.Е. Держинський. Одночасно він керував поліклінікою при лікарні нервових хвороб. За В. Зродляком та іншими дослідниками В.Е. Держинський викладав з 1915 р. на медичному факультеті Харківського університету і обіймав також посаду декана цього факультету. За часів Першої світової війни В.Е. Держинський працював лікарем у Пензі, перебував на фронті у Карпатах.

У Харкові подружнє життя В.Е. Держинського не склалося. Можливо тому В.Е. Держинський почав шукати нове місце роботи. У Катеринославі з 1916 р. існували Вищі жіночі курси з двома факультетами – медичним та фізико-математичним. У 1918 р. за часів гетьмана П. Скоропадського ці курси були перетворені на університет з чотирма факультетами, одним з яких став медичний факультет. На медичному факультеті працювало багато відомих лікарів вчених з Харкова та Москви. Очолював університет відомий гістолог В.П. Карпов, а на чолі медичного факультету був відомий московський фахівець, професор М.О. Кабанов [9]. Тому видається не випадковим переїзд у 1919 р. В.Е. Держинського до Катеринослава. Тут він обіймає посаду завідувача кафедри медичного факультету Катеринославського університету і читає низку курсів за спеціальністю. З залікової книжки колишнього студента медичного факультету Катеринославського університету Олександра Олександровича Боблевича випливає, що у 1920-1922 рр. В.Е. Держинський читав курси лекцій з таких дисциплін: оперативна хірургія і патологічна анатомія, нервові хвороби, душевні хвороби [10].

Навесні 1920 р. в Україні почався період цілеспрямованого розвалювання університетської системи освіти. Відповідно до інструкції Наркомосвіти восени 1920 р. від Катеринославського університету відокремлюється медичний факультет і перетворюється у медичну академію, а через рік медична академія перетворена у медичний інститут. Тут і продовжив свою діяльність В.Е. Держинський [5].

У Катеринославі В.Е. Держинський проживав у центрі міста, у його нагорній частині по вулиці Жуковського, 7. У місті на Дніпрі він познайомився з вдовою колишнього царського прокурора Катериною Аверьяною (за даними В. Зродляка він загинув за часів жовтневої революції) і побрався з нею 8 лютого 1922 р. Вдалося з'ясувати, що прокурор окружного суду Аверьянов був розстріляний махновцями під час захоплення ними Катеринослава у 1918 р. Цікаво, що тут, мабуть, був і особистий мотив, тому що Аверьянов був обвинувачем Н. Махна у справі про братовбивство [4]. Цей сюжет потребує додаткового дослідження.

Вважається, що датою виникнення кафедри та клініки нервових хвороб є 1919 р. За даними

М.О. Бажан «спочатку клініка розташовувалася на третьому поверсі колишньої губернської земської лікарні (нині – обласна клінічна лікарня імені Мечникова) і займала декілька палат (12-13 ліжок). Одночасно з відкриттям клініки В.Е. Держинський розпочав організацію гістопатологічної лабораторії та кафедральної бібліотеки» [1]. Пізніше, у 1920 р. ця клініка була переведена у дерев'яний павільйон тієї ж лікарні. Кількість ліжок зросла до 35, з яких 10 були на утриманні лікарні, а 25 – медичного інституту. Надалі у дерев'яному павільйоні певний час був гуртожиток для співробітників санітарно-бактеріологічного інституту.

В.Е. Держинський був у Катеринославі активним громадським діячем. Так, після створення Всеукраїнського комітету підтримки вчених у Катеринославі почав діяти відповідний комітет сприяння вченим Катеринославської губернії. В.Е. Держинський увійшов до складу бюро цього комітету. Крім того, на місцевому рівні діяв спеціальний дорадчий орган з вищої школи. До нього входили відомі вчені та організатори науки Д.І. Яворницький, Л.В. Писаржевський, ректори вузів: гірничого – М.І. Лебедев, медичного – В.П. Карпов, університету – М.Ф. Злотніков, а також В.Е. Держинський як голова наукового комітету при губернському відділі професійної освіти й деякі інші офіційні особи [7].

В.Е. Держинський на час роботи у Катеринославі був уже відомим лікарем психіатром та вченим. В. Зродляк вказує, зокрема, що до свого від'їзду до Польщі з-під пера В.Е. Держинського вийшло 92 друковані наукові праці. Кваліфікаційною працею, захищеною у Москві, була дисертація на тему: «Онто-, філо і гістогенез наднирок». Дослідження сучасних істориків медицини вказують на те, що у Москві В.Е. Держинський дістав експериментальні підтвердження деяких теоретичних положень сучасної науки про спадковість певних патологій [2; 3]. Відомі фахівці з історії біологічних наук Р.А. Фандо та Є.Б. Музрукова так пишуть про ці роботи В.Е. Держинського: *«Московский невропатолог В.Э. Держинский в 1912 г. описывал в «Клинических наблюдениях в области невропатологии» случай психического заболевания, вызванный хореей, которое носило наследственный характер (Держинский, 1912). Таким образом, В.Э. Держинский подтвердил на практике существование наследственных форм психических расстройств. При описании эпилептических заболеваний В.Э. Держинский обязательно обращает внимание на наследственность заболевших. Так, он описывает некоторые случаи эпилепсии, которые вызваны передачей болезни от предков, и случаи кожевниковской эпилепсии, неотягощенной наследственностью (по имени профессора Кожевникова, проводившего обследование больного) (Держинский, 1910). Данные примеры клинических записей являются доказательством проникновения идей наследуемости различных патологий в российскую медицинскую практику фактически без теоретической генетической базы. Такие работы носили характер эмпирических умозаключений, без привлечения математической статистики, различных генетических методов: генеалогического, близнецово-*

го. Тем не менее, первые идеи о наследственной природе заболеваний и нормальных морфо-физиологических особенностей подготовили благодатную почву для развития генетики человека, (выделено автором) которая стала активно распространяться в России уже в 1920-е гг.» [11, с.480]. З праць Харківського періоду звернемо увагу на роботи «К учению о рефлекторных и церебральных амиотрофиях» і «Два случая опухоли спинного мозга». Остання опублікована у журналі «Неврологія», № 1 за 1919 р. М.О. Бажан робить висновок, що до переїзду у Катеринослав В.Е. Дзержинський вивчає переважно симптоматологію новоутворювальних процесів [1].

Дуже мало відомо про наукову діяльність В.Е. Дзержинського у Катеринославі. За часів перебування В.Е. Дзержинського у Катеринославі відбувалися відчутні й постійні зміни в системі організації наукової роти. Яке місце посідала особистість В.Е. Дзержинського в цьому процесі вдалося визначити, простеживши саме процес цих змін.

Для початку 1920-х рр. була, як вже згадувалося, характерною реорганізація форм наукової діяльності. Університетська наука як організаційна форма, заперечувалася. Позадержавні форми наукової діяльності (наукові товариства, асоціації, гуртки) тільки почали поновлюватися або заново організовуватися. Розвиток науки в радянській Україні проходив із серйозними труднощами. Багато хто із учених почав від'їздити до Росії, де університети не зазнали такої реорганізації і не перетворилися на звичайні педагогічні вузи. Стано-

вище було важке, і в цих умовах 2 грудня 1921 р. вишла Постанова Раднаркому УСРР «Об учреждении научно-исследовательских кафедр в главнейших центрах Украины», яка спрямовувалася на розвиток наукових досліджень і підготовку наукових кадрів [6]. Але попередньо в усіх цих центрах були проведені відповідні наради. 21 серпня 1921 р. відбулася нарада професорів Катеринославської медичної академії, на якій було обговорено пропозицію представника Наркомосу проф. Машкіна О.М. про створення таких кафедр [12].

В.Е. Дзержинському було запропоновано очолити таку кафедру з психоневрології. Хоча підкреслити, що це не навчальний осередок, а суто науковий, який повинен був опікуватися саме науковими дослідженнями в галузі психоневрології. В.Е. Дзержинський підготував до Наукового комітету Наркомосу доповідну записку, в якій виклав свої погляди на організацію кафедри, її структури, науково-дослідницькі кадри, перспективні напрями досліджень тощо. Оскільки цей архівний документ вводиться до наукового обігу вперше, будемо якнайповніше використовувати його текст, а структуру кафедри представимо у вигляді схеми, основою якої є рукописний рисунок В.Е. Дзержинського з вказаної доповідної записки.

За В.Е. Дзержинським науково-дослідницька кафедра психоневрології повинна була мати дві напрями досліджень – психіатрії та неврології. Схема, запропонована В.Е. Дзержинським, мала такий вигляд (Рис.)

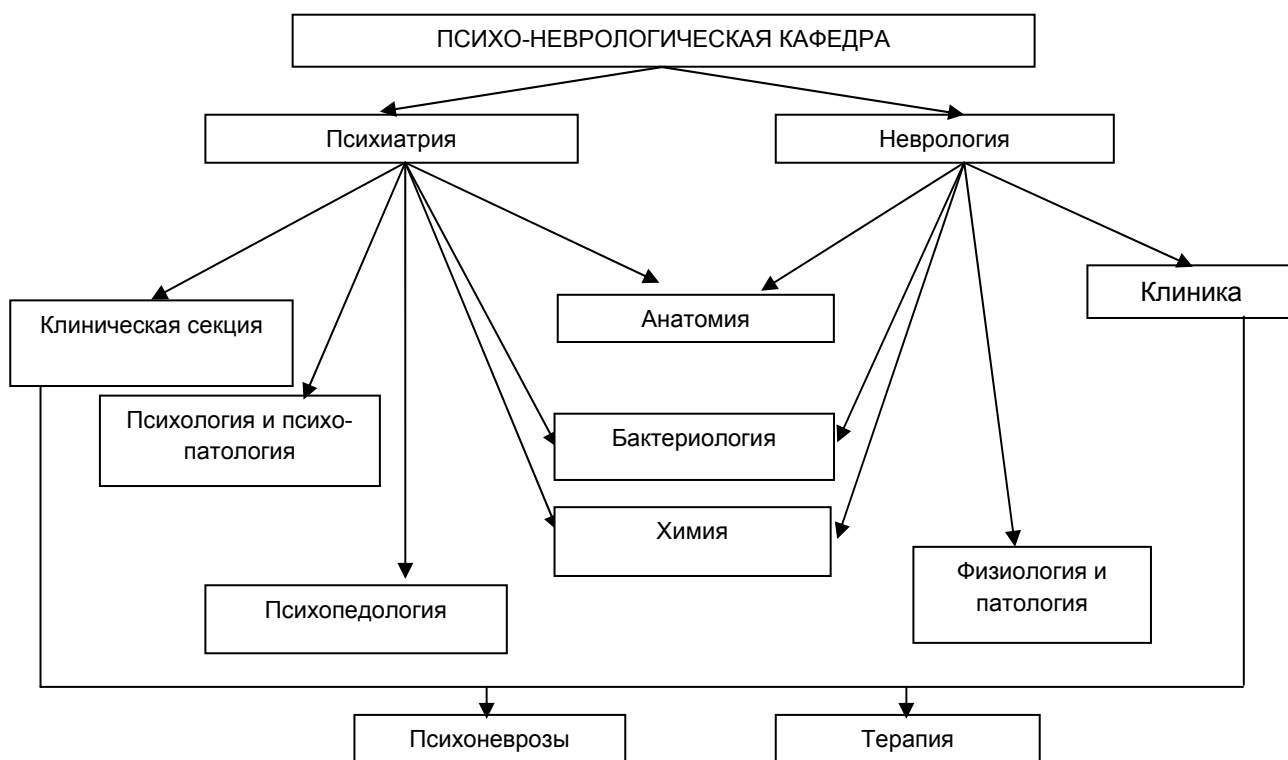

Рис. Структура науково-дослідницької психо-неврологічної кафедри у Катеринославі. Керівник проф. В.Е. Дзержинський [12, арк.51]

В.Е. Держинський так обґрунтував запропоновану ним структуру кафедри: «Более детальное расчленение кафедры является нежелательным, т. к. создало бы чрезмерно узкую специализацию у работающих и невозможность широко ставить опыты и исследования, а также шире смотреть на результаты, при этом получаемые. Этим объясняется, что мною психология и психотерапия объединены в одну секцию; то же относится к физиологии и общей патологии нервной системы; данное объединение тем необходимее, что в настоящее время нормальные состояния в значительной степени выясняются на основании патологических случаев и экспериментов. Анатомия, включая в себя нормальную гистологию, проводниковую, сравнительную и патологическую анатомию, а также эмбриологию, бактериологию и химию (обмен веществ в организме), является связующим звеном между психиатрической и неврологической клиниками. Они в одинаковой мере нужны здесь и там и трактуют в общем об одном и том же.

Клиники нервных и душевных болезней должны быть разделены на две секции.

Психоневрозы являются промежуточным материалом для изучения в обеих клиниках и выделение их еще не является необходимостью, ввиду отсутствия специальных учреждений для подобных больных, что, однако является дефектом.

Терапия, по существу, должна была бы иметь специальную кафедру с соответствующими секциями (физиотерапия, фармакотерапия, психотерапия и т. п.). В психоневрологической же кафедре она одинаковым образом подлежит исследованию в психиатрической и нервной клинике.

Т. о., психоневрологическая кафедра должна иметь следующие секции: 1) психиатрическую-клиническую, 2) психологическую и психопатологическую, 3) психопедологическую, 4) неврологическую-клиническую, 5) физиологическую и общепатологическую, 6) анатомическую, 7) бактериологическую, 8) химическую.

В отсутствие достаточного персонала, способного вести указанные секции, а также оборудований инвентарем в настоящее время в Екатеринославе можно создать только следующие секции: клиническую-неврологическую, физиологическую, анатомическую, бактериологическую и психопедологическую. Так как в Екатеринославе намечена к организации кафедра микробиологии с проф. Л.В. Падлевским, то работу бактериологической секции целесообразно передать ей. По отношению анатомической секции нельзя этого сделать, т. е. нельзя передать ее кафедре морфологической биологии проф. В.П. Карпову, т. к. она должна разрабатывать отдельные вопросы, на которых указанная кафедра не сможет останавливаться.

Желая быть осторожным при представлении лиц в заведующие секциями, в настоящее время я представляю только проф. В.М. Архангельского, как физиолога, имеющего работы, исполненные им у проф. Павлова и работающего в настоящее время. По остальным же секциям я представляю только в действительные члены с тем, чтобы, через некото-

рое время, смотря по их деятельности, представить в заведующие секциями, а именно Н.П. Сагredo – по анатомической секции, доктора Д.А. Смирнова – по нервной клинике, и Дернову-Ярмоленко – по психопедологии. Все они имеют за собой уже самостоятельные исследования, доказавшие их подготовленность в этом отношении. Врачей – В.К. Скарре, П.Д. Ефремова, П.М. Миклашевич, Н.А. Говсеева, А.В. Цегер, Е.М. Гаража и Книжута прошу утвердить аспирантами, последних четырех, как оставленных Главпрофобром для усовершенствования при медицинском институте и пребывающих в достаточной мобильности и способности к научной работе. При сем прилагаю Curriculum Vitae выше указанных лиц» [12, арк.51-51зв.].

Створивши структуру науково-дослідницької кафедри з психоневрології В.Е. Держинський чітко окреслює далі наукову проблему, якою буде займатися ця кафедра, визначає напрями досліджень, за якими будуть працювати групи дослідників або окремі дослідники. Ознайомлення з програмою досліджень дає можливість визначити ту проблему, над якою працював В.Е. Держинський у Катеринославі. За В.Е. Держинським на психоневрологічній кафедрі планувалося розробляти такі питання:

«1. По секции нервной клиники: клинические формы *encephalitis letargica* (Смирнов); симптома-токомплексы параличей при поражении спинного мозга (Скарре); расстройство движений при поражении координации (Миклашевич); симптоматология *внепирамидного* расстройства движений (Держинский).

2. По секции физиологии: проф. Архангельский. Осцилляции процессов возбуждения в ЦНС. О суммации процессов торможения в ЦНС. То же у животных с поломанными анализаторами.

3. По анатомической секции: Патолого-анатомические изменения при *encephalitis letargica* (Сагredo, Ефремов, Говсеев, Цегер).

4. По психо-педологической секции: развитие и индивидуальные особенности двигательной сферы у нормальных и дефективных детей (Дернову-Ярмоленко).

Гаража и Книжута в качестве аспирантов будут работать в одной секции кафедры микробиологии по изучению инфекционного начала и эпидемиологии *encephalitis letargica* с тем, чтобы по окончании ее перейти в клиническую секцию» [12, арк.52].

Таким чином, стає зрозумілим, що у катеринославському періоді життя і діяльності В.Е. Держинського вчений почав вивчати проблему інфекційного енцефаліту, яка на той час була новою і не була вирішена. В.Е. Держинський запланував комплексне вивчення цієї проблеми, що впливає як з ознайомлення з програмою досліджень, так і з власноруч написаного В.Е. Держинським висновку до доповідної записки: «Таким образом, один большой вопрос об *encephalitis letargica* будет изучаться с разных сторон в трех секциях, а другой – о двигательной сфере – также в трех секциях (клинической, физиологической, психопедологической). Эти оба вопроса являются в на-

стоящее время очень важными, т. к. *encephalitis letargica* – заболевание эпидемическое, появившееся всего только два года и далеко еще не изученное, а понимание физиологии и патологии двигательной сферы в связи с последними научными данными (вентрикулярные пути, ответы Baranes) должны значительно измениться» [Там само].

На колегії Головнопрофосвіти України (початок 1922 р.) було затверджено 11 науково-дослідницьких кафедр у Катеринославі. Поміж ними затвердили і науково-дослідну кафедру з психоневрології. В.Е. Дзержинський з колегами не встиг розгорнути діяльність кафедри, оскільки прийняв рішення повернутися до Польщі. Зараз важко йти певного висновку про причини, що спонукали його до такого кроку. Але до причин, які висловлює В. Зродяк, додамо ще одну можливість. Дружиною вченого була вдова прокурора окружного суду і це могло при певних обставинах вартувати якщо не В.Е. Дзержинському, то їй життя. Тому

крок, зроблений вченим, з урахуванням усіх обставин, мабуть що був виваженим.

І все ж навіть за короткий час перебування у Катеринославі В.Е. Дзержинський встиг багато зробити. Заснована ним кафедра надалі перетворилася на дві кафедри – кафедру нервових хвороб та кафедру психіатрії. Сам він зробив вагомий внесок в дослідження епідемічного енцефаліту.

Можна послатися, зокрема на публікацію [1], в якій стверджується, що В.Е. Дзержинським «була описана клінічна картина епідемічного енцефаліту під назвою «нейротропна кокцемія». Таким чином, це захворювання може бути названо хворобою Еконо-Дзержинського» [1].

Нові матеріали до біографії і наукової діяльності В.Е. Дзержинського, представленні у даному дослідженні, на наш погляд, не тільки розширюють наше знання про відомого вченого-психіатра, але й спонукають до подальшого дослідження його життя і діяльності.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. В.Е. Дзержинський (за матеріалами професора М.О. Бажан) // Пульс. – 2006. – № 15-16 (26 мая).
2. Дзержинский В.Э. К изучению Кожевниковской эпилепсии / В.Э. Дзержинский. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кунерев и К. – 1910.
3. Дзержинский В.Э. Клинические наблюдения в области невропатологии. – М.: Типография Московского Императорского Ун-та. – 1912. – 204 с.
4. Игренов Г. Екатеринославские воспоминания. Август 1918 – июнь 1919 г. / Г. Игренов // Революция на Украине. По мемуарам белых. – М.-Л.: Госиздат, 1930.
5. Карпов В.П. Шесть лет существования Екатеринославского медицинского института / В.П. Карпов // Екатеринославский мед. журн. – 1923. – № 15-16.
6. Об учреждении научно-исследовательских кафедр и об обеспечении научных работников // Собрание узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины. – К., 1921. – С. 848.
7. Повідомлення // К труду. – 1921. – № 276 (6 декабря).
8. 50 лет Днепропетровского медицинского института / Под ред. проф. И.И. Крыжановской. – К., 1966. – 380 с.
9. Савчук В.С. Институт народної освіти: доба трансформації (1920-1933). Розділ 3 / В.С. Савчук // Історія Дніпропетровського національного університету імені Олеся Гончара / Голова редколегії проф. М.В. Поляков. – Д.: Вид-во ДНУ, 2008. – С. 55-83.
10. Сімейний архів професора Коваленка О.В.
11. Фандо Р.А. Взаимопроникновение медицинских и биологических воззрений в проблему наследственности человека: историко-научный анализ / Р.А. Фандо, Е.Б. Музрукова // Вестник ВОГиС. – 2008. – Т. 13. № 3. – С. 474-481.
12. Центральний державний архів вищих органів влади України, ф.166, оп.2, спр.459.
13. Władysław Dzierżyński. – електронний ресурс <http://pl.wikipedia.org/wiki/>
14. Zrodlnjak W. Brat «krwawego» Feliksa Władysław Dzierżyński (1881-1942) / – електронний ресурс: <http://www.uml.lodz.pl/plik.php?id=2067>.

РЕЦЕНЗЕНТ:

М.О. Багмет – д.і.н., професор, проректор ЧДУ ім. Петра могили.

© В.С. Савчук

Стаття надійшла до редакції 15.05.09